

Διδασκαλία και Μάθηση στο Πανεπιστήμιο: Προοπτικές και εξελίξεις μετά την
πανδημία του COVID-19

Θανάσης Καραλής,

Νατάσσα Ράικου,

Εργαστήριο Παιδαγωγικών Ερευνών και Επιμόρφωσης

Τμήμα Επιστημών της Εκπαίδευσης και της Αγωγής στην Προσχολική Ηλικία

Πανεπιστήμιο Πατρών

karalis@upatras.gr, araikou@upatras.gr

Περίληψη

Η εμπειρία της διαδικτυακής εκπαίδευσης κατά τη διάρκεια της πανδημίας COVID-19 και η επιστροφή στη διά ζώσης εκπαίδευση, επηρέασαν αλλά και αναμένεται να επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό διεθνώς τις διαστάσεις της διδασκαλίας και της μάθησης στο πανεπιστήμιο. Σκοπός της διερεύνησης που παρουσιάζεται σε αυτή την εργασία είναι η ανίχνευση και ο προσδιορισμός των τάσεων αναφορικά με το μέλλον της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, όπως αυτά προκύπτουν από έρευνες που έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία δύο χρόνια. Συνολικά αναλύθηκαν τα ευρήματα και τα συμπεράσματα 133 εργασιών ως προς τρεις άξονες που αφορούν τις εξελίξεις στο πεδίο της πανεπιστημιακής παιδαγωγικής.

Λέξεις - κλειδιά: COVID-19; Τριτοβάθμια Εκπαίδευση; Πανεπιστημιακή Παιδαγωγική

1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εκδίπλωση της πανδημικής κρίσης και οι συνακόλουθοι περιορισμοί που επιβλήθηκαν είχαν σημαντικές επιπτώσεις σε όλους τους τομείς της κοινωνίας, επηρέασαν όμως ιδιαίτερα τον τομέα της εκπαίδευσης και φυσικά την εκπαίδευση στα πανεπιστήμια με συνέπειες όχι μόνον στους τρόπους διδασκαλίας αλλά και στην προσωπική ζωή του διδακτικού προσωπικού και των φοιτητών (Kedra, Kaltsidis, Raikou, & Karalis, 2022; Karalis, 2020; Konstantopoulou, Pantazopoulou, Πιου, & Raikou, 2020). Όπως έχει υποστηριχθεί (Karalis, 2020) οι μείζονες κρίσεις χαρακτηρίζονται από αιφνίδια και ταχύτατη είσοδο και υπερβαίνουν αφενός τα διαθέσιμα επίπεδα εμπειρογνωμοσύνης και αφετέρου τις οργανωσιακές αντοχές των συστημάτων. Η έννοια της *κανονικότητας* χρησιμοποιείται συνήθως προκειμένου να αποτυπώσει την υφιστάμενη κατάσταση κατά την έναρξη της κρίσης αλλά και την επιθυμητή κατάσταση για επιστροφή μετά την κρίση. Ο όρος είναι μάλλον αδόκιμος από κοινωνιολογική άποψη καθώς με τη χρήση του υπονοείται ότι δεν υπάρχει κάποια διαφορετική/εναλλακτική μορφή κοινωνικής οργάνωσης πέραν της υφιστάμενης.

Για τον λόγο αυτό θεωρούμε ως πλέον δόκιμο τον όρο *ομαλή ροή*, προκειμένου να περιγράψουμε τις καταστάσεις πριν και μετά την εκδίπλωση μιας κρίσης. Όπως σε όλες τις περιπτώσεις αντιμετώπισης και διαχείρισης μιας κρίσης, ένα σημαντικό κεφάλαιο είναι τα διδάγματα (lessons learned) που αντλήθηκαν από τη συγκεκριμένη εμπειρία, τα οποία συνήθως οδηγούν σε αλλαγές και προσαρμογές των συστημάτων προκειμένου αυτά να γίνουν περισσότερο ανθεκτικά σε επόμενες πιθανές κρίσεις. Ωστόσο, στην πανδημική κρίση, ίσως τη μεγαλύτερη κρίση που έως σήμερα γνώρισε η ανθρωπότητα, αναμένεται να συμβούν αλλαγές σε πολλά επιμέρους κοινωνικά συστήματα, όπως για παράδειγμα το εκπαιδευτικό, καθώς η κρίση συνοδεύτηκε και από την ανάδυση νέων τρόπων οργάνωσης αυτών των συστημάτων, κάποιοι από τους οποίους ενδεχομένως να αξιοποιηθούν κατά την επιστροφή στην ομαλή ροή. Ειδικά το περιβάλλον της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αναμένεται να γνωρίσει τις περισσότερες μεταβολές σε σχέση με άλλες βαθμίδες ή τύπους εκπαίδευσης, μεταβολές οι οποίες πιθανώς να

διαφοροποιήσουν ορισμένα από τα χαρακτηριστικά του (Raikou, 2012; Raikou & Karalis, 2016).

2 ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

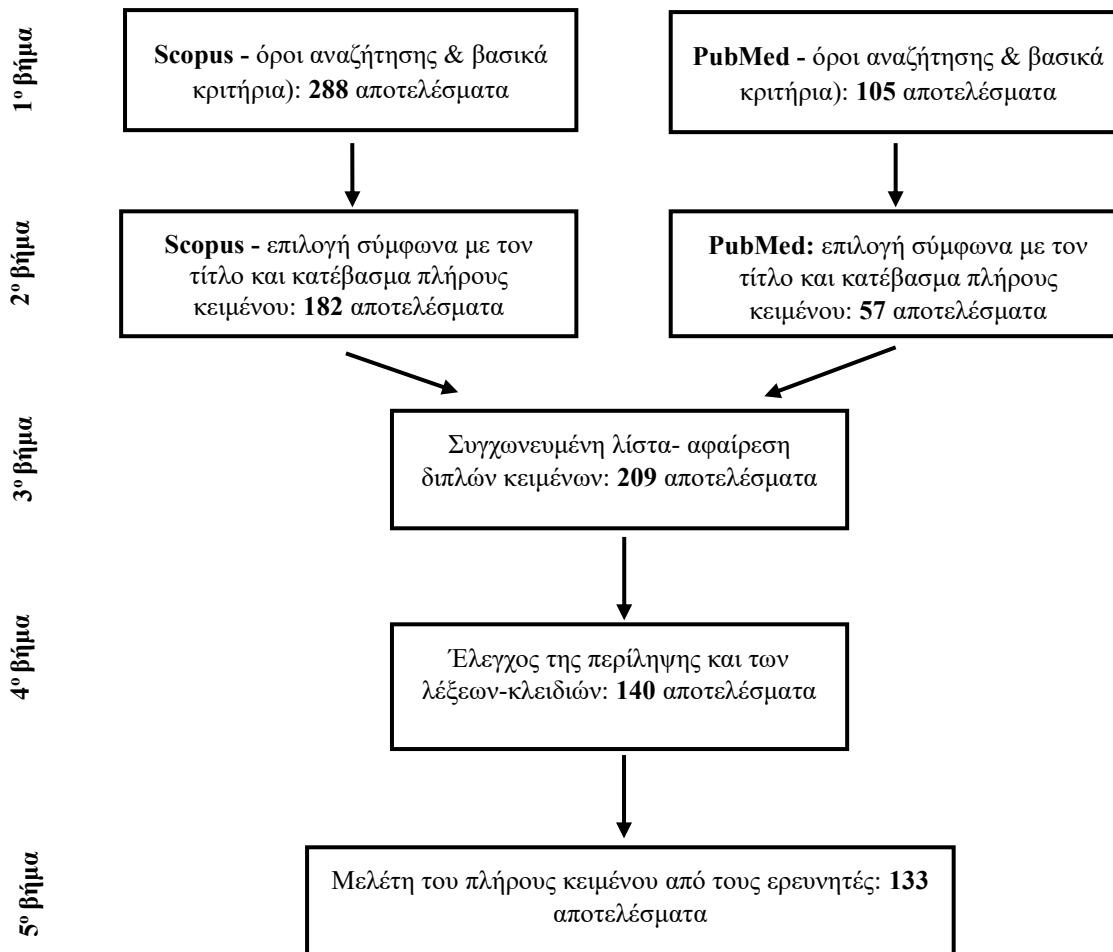
Βασική επιδίωξη της παρούσας έρευνας είναι η διερεύνηση των κρίσιμων ζητημάτων που αναδύονται κατά τη μετά-COVID εποχή στα πανεπιστήμια διεθνώς, δυσκολίες και προκλήσεις, καθώς και προβλέψεις και προοπτικές για το μέλλον της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης που διαφαίνονται. Ειδικότερα, ως άξονες διερεύνησης και ανάλυσης του θέματος αυτού ορίστηκαν οι ακόλουθοι:

- α. Αλλαγές λόγω της πανδημίας στην πανεπιστημιακή διδασκαλία και μάθηση
- β. Προκλήσεις που αντιμετώπισαν τα πανεπιστήμια κατά την επάνοδο στη δια ζώσης εκπαίδευση
- γ. Προβλέψεις και προοπτικές για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση στο μέλλον.

Η έρευνα σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε στο πλαίσιο των βασικών βημάτων και αρχών μιας ημι-συστηματικής βιβλιογραφικής ανασκόπησης (semi-systematic literature review) (Snyder, 2019). Πρόκειται για μια μέθοδο διερεύνησης ενός θέματος μέσα από την ανασκόπηση των μελετών που συμπεριλαμβάνονται σε αυτή και ακολουθώντας σαφή βήματα αναγνώρισης, επιλογής και κριτικής ανάλυσης των δεδομένων που απορρέουν από τις επιλεγμένες αυτές μελέτες. Τα βήματα της ανασκόπησης υλοποιήθηκαν από 2 ερευνητές, οι οποίοι είναι και οι συγγραφείς του παρόντος κειμένου.

Το βιβλιογραφικό σώμα της έρευνας διαμορφώθηκε σταδιακά μέσα από μια σειρά βημάτων. Πρώτα από όλα, εκκινώντας από το βασικό ερευνητικό ερώτημα και τους άξονες της έρευνας, προσδιορίστηκαν οι όροι αναζήτησης για την αναγνώριση και επιλογή των κειμένων που θα περιλαμβάνονταν στο σώμα της βιβλιογραφίας. Οι όροι αυτοί αφορούσαν λέξεις που σχετίζονται με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση και τη μετα-COVID εποχή. Συγκεκριμένα, επιλέχθηκαν οι ακόλουθοι όροι και όλοι οι πιθανοί συνδυασμοί αυτών: "higher, university, tertiary, education, pedagogy, post-covid". Οι όροι επιλέχθηκαν στα αγγλικά, διότι η αναζήτηση έγινε σε αγγλικά κείμενα, ενώ όπως ειπώθηκε παραπάνω, σύμφωνα με τον στόχο της έρευνας μας ενδιέφερε η αποτύπωση σε διεθνές επίπεδο. Για την αναζήτηση των κειμένων αξιοποιήθηκαν δύο διαφορετικές μηχανές αναζήτησης [PubMed (Public/Publisher MEDLINE) & Scopus], προκειμένου να εξασφαλιστεί ευρύτερη κάλυψη και μεγαλύτερη δυνατή συγκέντρωση δημοσιεύσεων, ενώ το χρονικό διάστημα επιλογής προσδιορίστηκε από το 2021 έως την άνοιξη του 2023.

Τα κριτήρια συμπερίληψης που εφαρμόστηκαν αφορούσαν τα σημεία που ακολουθούν. Το κείμενο θα πρέπει (1) να ανταποκρίνεται στη στοχοθεσία της παρούσας έρευνας, (2) να είναι ανοικτής πρόσβασης, (3) να έχει δημοσιευθεί μεταξύ της περιόδου 2021-2023 και (4) να είναι στην αγγλική γλώσσα. Ως καταληκτική ημερομηνία συγκέντρωσης άρθρων ορίστηκε ο Απρίλιος του 2023. Όπως φαίνεται και στο Σχήμα 1, κατά την αρχική επιλογή, με βάση τα παραπάνω κριτήρια και τους όρους αναζήτησης, συγκεντρώθηκαν 393 κείμενα από τις δύο βάσεις αναζήτησης (Scopus & PubMed). Στη συνέχεια, προχωρήσαμε στον δεύτερο γύρο επιλογής, σύμφωνα με τον τίτλο του άρθρου (239). Αφού αφαιρέθηκαν όσα κείμενα ήταν διπλά (και από τις δύο βάσεις αναζήτησης), απέμειναν 209. Έπειτα, στον επόμενο γύρο ελέγχου η επιλογή έγινε σύμφωνα με το περιεχόμενο της περίληψης και των λέξεων-κλειδιών του κάθε κειμένου (140). Στο τελικό στάδιο επιλογής, μελετήθηκε το πλήρες κείμενο του άρθρου, προκειμένου να διαπιστωθεί αν πληρούνται τα κριτήρια της έρευνας. Η μελέτη των κειμένων έγινε και από τους δύο ερευνητές για διασφάλιση ποιότητας και προκειμένου να αποφευχθούν περιπτώσεις υποκειμενικότητας. Ο τελικός αριθμός των κειμένων, που αποτέλεσαν τελικά και το βιβλιογραφικό σώμα της έρευνας, ήταν 133.

3 ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Όπως φαίνεται από τη στοχοθεσία των ερευνών που αναλύθηκαν, οι βασικότερες επιδιώξεις των μελετών αφορούσαν τη διερεύνηση παιδαγωγικών μοντέλων και μεθόδων διαδικτυακής διδασκαλίας, τη σύγκριση της διαδικτυακής με τη δια ζώσης διδασκαλία και πιθανούς συνδυασμούς αυτών, την αξιολόγηση των ψυχολογικών επιδράσεων και του βαθμού αποδοχής των παραπάνω τρόπων διδασκαλίας, εικονικές μεθόδους υλοποίησης ορισμένων ειδικών προγραμμάτων (πρακτική άσκηση, πειραματικά εργαστήρια, κτλ).

Όσον αφορά τη χώρα στην οποία πραγματοποιήθηκε η κάθε έρευνα (στις περιπτώσεις όπου υλοποιήθηκε κάποια ερευνητική διαδικασία), σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας γίνεται αναφορά σε 45 διαφορετικές χώρες πέντε διαφορετικών ηπείρων. Φαίνεται ότι οι χώρες στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι περισσότερες έρευνες είναι η Ινδία (9), οι ΗΠΑ (8), η Αυστραλία (8), η Σαουδική Αραβία (8), η Κίνα (7), η Νότια Αφρική (6), η Ισπανία (5) και η Μ. Βρετανία (5). Σε επίπεδο ηπείρων, σύμφωνα με τον Πίνακα 1, περισσότερες από τις μισές έρευνες έλαβαν χώρα στην Ασία (56), ενώ ακολουθεί η Ευρώπη (25), η Αμερική (20), η Αφρική (12) και η Ωκεανία (9). Θα πρέπει βέβαια να επισημάνουμε ότι σε ορισμένες περιπτώσεις η υλοποίηση της έρευνας αφορούσε περισσότερες της μιας χώρες.

Ήπειρος	N
Ασία	56
Ευρώπη	25
Αμερική	20

Αφρική	12
Ωκεανία	9

Πίνακας 1. Ήπειρος διεξαγωγής της έρευνας

Εικόνα 1. Χάρτης με τις δημοσιεύσεις ανά ήπειρο

Σχετικά με τη μεθοδολογία διεξαγωγής της έρευνας (στις περιπτώσεις που υλοποιήθηκε κάποια μορφή έρευνας), η πλειοψηφία αφορά ποιοτικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις (39,1%), ενώ ακολουθούν οι ποσοτικές (24,1%) και η μικτή μεθοδολογική προσέγγιση (23,3%). Υπήρχαν και 18 κείμενα στα οποία δεν γινόταν αναφορά σε κάποια μεθοδολογία έρευνας (Πίνακας 2).

Μεθοδολογική προσέγγιση	N	%
Ποιοτική	52	39,1
Ποσοτική	32	24,1
Μικτή	31	23,3
Δεν αναφέρεται	18	13,5
Σύνολο	133	100

Πίνακας 2. Μεθοδολογία της έρευνας

Εικόνα 2. Χάρτης με τις δημοσιεύσεις ανά χώρα

Ειδικότερα σε σχέση με τη μέθοδο συλλογής των δεδομένων της έρευνας, βλέπουμε στον Πίνακα 3 ότι η πλειοψηφία των ερευνών στηρίχθηκε στη συμπλήρωση ερωτηματολογίου (41,1%). Άλλες μέθοδοι που επιλέχθηκαν περιλαμβάνουν τη συνέντευξη (12,1%), την ανάλυση βάσεων δεδομένων των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων (11,3%), τη βιβλιογραφική ανασκόπηση σχετικών με το θέμα δημοσιεύσεων (10%), έρευνα δράσης με την εφαρμογή σχεδιασμένων εκπαιδευτικών παρεμβάσεων κι εργαλείων (7,8%), την υλοποίηση ομάδων συζήτησης ειδικών ή/και άμεσα εμπλεκόμενων με το θέμα της έρευνας, κ.ά.

Πίνακας 3. Μέθοδος της έρευνας

Μέθοδος	N	%
Ερωτηματολόγιο	58	41,1
Συνέντευξη	17	12,1
Ανάλυση δεδομένων	16	11,3
Βιβλιογραφική ανασκόπηση	14	10
Έρευνα δράσης/ πειραματική έρευνα	11	7,8
Ομάδα συζήτησης (focus-group, συλλογική συζήτηση, δελφική μέθοδος)	7	5
Ανάπτυξη ενός εκπαιδευτικού μοντέλου	4	2,8
Βιογραφική μέθοδος	4	2,8
Άλλες μέθοδοι	10	7,1
Σύνολο	141	100

Σύμφωνα με τον Πίνακα 4, τα ερευνητικά δεδομένα αντλήθηκαν κυρίως από τον φοιτητικό πληθυσμό (55) πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Παράλληλα, σε άλλες έρευνες προήλθαν από το διδακτικό προσωπικό των ιδρυμάτων αυτών (17), είτε συνδυαστικά και από τις δύο προηγούμενες ομάδες (14), ενώ σε 2 περιπτώσεις τα δεδομένα προέκυψαν από ειδικούς στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση.

Δείγμα	N
Φοιτητές	55
Διδάσκοντες πανεπιστημίου	17
Φοιτητές & διδάσκοντες	14
Ειδικοί στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση	2

Πίνακας 4. Δείγμα της έρευνας

Όσον αφορά τις θεωρητικές προσεγγίσεις οι οποίες πλαισίωσαν την ανάλυση σε κάθε έρευνα, παρατηρούμε στα κείμενα του βιβλιογραφικού σώματος ότι αυτές είναι περιορισμένες (βλ. Σχήμα 2 – 5^η κατηγορία εξαγωγής δεδομένων). Στις περισσότερες περιπτώσεις απουσιάζει η αναφορά συγκεκριμένης θεωρητικής προσέγγισης (75%), ενώ όπου γίνεται σχετική επισήμανση, αυτή αφορά κυρίως σε τεχνολογικού τύπου παιδαγωγικές θεωρίες και μοντέλα που σχετίζονται με τη διαδικτυακή και τη μικτή διδασκαλία (17%). Οι υπόλοιπες αναφορές σχετίζονται κυρίως με ψυχολογικές, γνωστικές και κοινωνιολογικές θεωρίες (8%).

Με δεδομένο ότι ο προσανατολισμός της εργασίας αφορούσε τις εξελίξεις στην πανεπιστημιακή εκπαίδευση στην μεταπανδημική περίοδο, είναι εύλογο και αναμενόμενο το γεγονός πως εντοπίστηκε σχετικά περιορισμένος αριθμός αναφορών για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση κατά τη διάρκεια της πανδημίας και μάλιστα οι αναφορές ήταν παρόμοιες με εκείνες που εμφανίζονταν σταδιακά σε διάφορες ερευνητικές εργασίες κατά την περίοδο της πανδημίας. Για τον λόγο αυτό για τον πρώτο άξονα (αλλαγές στην διδασκαλία και μάθηση λόγω της εμπειρίας της πανδημίας) επιλέξαμε να μην κατηγοριοποιήσουμε τις αναφορές αλλά απλώς να παραθέσουμε συνολικά τα ευρήματα των εργασιών. Όπως προκύπτει από την ανάλυση ως προς τον πρώτο άξονα, κατά τη διάρκεια της πανδημίας ήταν αναγκαία η εκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού αφενός σε θέματα ψηφιακών δεξιοτήτων, δηλαδή χειρισμού των εργαλείων σύγχρονης και ασύγχρονης εκπαίδευσης

Πέραν των αναφορών στο πώς επιτεύχθηκε η μετάπτωση στην επείγουσα απομακρυσμένη διδασκαλία (Emergency Remote Teaching – ERT), το πρώτο ζήτημα που αναδείχθηκε ήταν η ανάγκη που προέκυψε κατά τη διάρκεια της πανδημίας για την εκπαίδευση του διδακτικού προσωπικού σε θέματα ψηφιακών δεξιοτήτων αλλά και ποιοτικών παιδαγωγικών προσεγγίσεων στη διαδικτυακή εκπαίδευση. Τα ζητήματα ανισοτήτων κατά την πρόσβαση στα διαδικτυακά εργαλεία φαίνεται ότι αποτελούσε μια διαρκή πρόκληση αλλά και ένα διαρκώς παρόν πρόβλημα σε ολόκληρη την περίοδο της πανδημίας. επίσης, τα ζητήματα ανισοτήτων κατά την πρόσβαση ήταν μια διαρκής πρόκληση σε όλη την περίοδο της πανδημίας. Αρκετές από τις έρευνες που αναλύθηκαν ήταν άμεσα εξαρτημένες από το συγκεκριμένο στο οποίο πραγματοποιήθηκαν και επομένως η όποια γενίκευση τους θα ήταν προβληματική. Έτσι, παρατηρούμε να εμφανίζονται έρευνες που αναδεικνύουν υψηλά ποσοστά ικανοποίησης διδασκόντων και φοιτητών από τη διαδικτυακή εκπαίδευση, ενώ σε άλλες έρευνες δεν παρατηρούνται οι ίδιες τάσεις. Σε ορισμένες έρευνες παρατηρούμε αυξημένη την τάση για επιστροφή στη διά ζώσης εκπαίδευση, ενώ εντοπίζονται και έρευνες που οι φοιτητές είναι απολύτως ικανοποιημένοι από τα εικονικά εργαστήρια (virtual laboratories).

Το διδακτικό προσωπικό αναφέρει μεγαλύτερο διδακτικό φόρτο, σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδευόμενο και από επαγγελματική εξουθένωση (burn-out), αλλά και προβλήματα στην ισορροπία προσωπικής επαγγελματικής ζωής, το πρώτο εντοπίζεται με μεγαλύτερη οξύτητα στις μεγαλύτερες ηλικίες ενώ το δεύτερο στις γυναίκες. Πάντως, όσο απομακρυνόμαστε από την πανδημία, προκύπτει μια αναδρομική δικαίωση της ERT, αφού πλέον έχει γίνει ευρύτερα κατανοητό πως ήταν η μόνη δυνατότητα για να μην έχουμε πλήρη απώλεια περίπου δύο ακαδημαϊκών ετών.

Ως προς τον δεύτερο ερευνητικό άξονα που αφορούσε στις προκλήσεις που αντιμετώπισαν τα ιδρύματα κατά την επιστροφή στη διά ζώσης διδασκαλία, και πάλι εντοπίσαμε σχετικά περιορισμένο αριθμό αναφορών, σαφέστατα όμως μεγαλύτερο από τον προηγούμενο άξονα. Στον Πίνακα X μπορούμε να δούμε μια πρώτη κατηγοριοποίηση αυτών των ευρημάτων.

Οι τρεις ερωτήσεις ένα συνεχές και προφανώς τα ευρήματα δεν είναι εφικτό να διαχωριστούν απόλυτα μεταξύ τους, ακόμη και μια αναφορά μπορεί να είναι σημαντική

Παράγοντες	Αριθμός αναφορών
------------	------------------

Ολοκλήρωση της ψηφιοποίησης του πανεπιστημίου	28
Διασφάλιση των συνθηκών ευημερίας των φοιτητών (student well-being)	10
Γεφύρωση του ψηφιακού χάσματος	8
Αναβάθμιση των ικανοτήτων του διδακτικού προσωπικού	6
Προσαρμογή των τεχνολογικών συστημάτων στις ανάγκες της διδασκαλίας	6
Αύξηση του φόρτου εργασίας των φοιτητών	6
Ανάγκη για αναστοχασμό του διδακτικού προσωπικού πάνω στις διαστάσεις του ρόλου του	5
Προσπάθεια για συμμετοχή των φοιτητών	4

Πίνακας 5: Προκλήσεις κατά την επιστροφή στη διά ζώσης διδασκαλία

Στη συνέχεια θα σχολιάσουμε τους παράγοντες που προέκυψαν από την κατηγοριοποίηση, σε σχέση με τον τρόπο που αναφέρονταν στο σώμα των κειμένων των εργασιών που αναλύθηκαν. Σαφώς το πρώτο ζήτημα που τέθηκε ως πρόκληση με την επιστροφή στη διά ζώσης εκπαίδευση ήταν αυτό της ολοκλήρωσης της ψηφιοποίησης. Σε αρκετά ιδρύματα παρατηρήθηκε χαμηλός βαθμός ψηφιακής ετοιμότητας (digital readiness), ενώ η εμπειρία της πανδημίας ανέδειξε ότι αυτός είναι πλέον ένας τομέας στον οποίο, πέραν της συμβολής του στην εκπαιδευτική λειτουργία του πανεπιστημίου, εύλογα αναμένεται να αποτελέσει και ένα πεδίο ανταγωνισμού. Η διασφάλιση της ευημερίας των φοιτητών προκύπτει πως ήταν ο αμέσως επόμενος στόχος. Αυτό συνδέεται με τη γενικότερη ευαισθητοποίηση λόγω της απειλής της πανδημίας για την υγεία των φοιτητών αλλά και με τη συνειδητοποίηση της ανάγκης για προσωπική επαφή και επικοινωνία. Επίσης, συνδέεται και με το γεγονός ότι σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρήθηκε αύξηση του φόρτου εργασίας των φοιτητών (βλ. ανάλογο παράγοντα με έξι αναφορές που ακολουθεί).

Η γεφύρωση του ψηφιακού χάσματος αναφέρεται εδώ στις ανισότητες ως προς τις ψηφιακές δεξιότητες που παρατηρείται στο εσωτερικό των διαφόρων ομάδων (φοιτητές, διδακτικό προσωπικό, υποστηρικτικό προσωπικό) και που ουσιαστικά έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ανθρώπινου δυναμικού δύο ταχυτήτων στις παραπάνω ομάδες, λ.χ. διδακτικό προσωπικό με ευχέρεια χρήσης των ψηφιακών εργαλείων και διδακτικό προσωπικό με χαμηλού επιπέδου δυνατότητες σε αυτό το ζήτημα. Με αυτόν τον παράγοντα συνδέεται άμεσα και ο αμέσως επόμενος (αναβάθμιση των ικανοτήτων του διδακτικού προσωπικού), μόνον που εδώ οι αναφορές έχουν μια μεγαλύτερη εμβέλεια, δηλαδή δεν περιορίζονται μόνον στις ψηφιακές δεξιότητες αλλά αφορούν γενικότερα την ικανότητα για διδασκαλία. Οι δύο επόμενοι παράγοντες (προσαρμογή των τεχνολογικών συστημάτων στις ανάγκες της διδασκαλίας και ανάγκη για αναστοχασμό του διδακτικού προσωπικού πάνω στις διαστάσεις του ρόλου του), φαίνεται πως είναι αποτέλεσμα της συνολικής εμπειρίας του διδακτικού προσωπικού κατά την περίοδο της πανδημίας και στην πραγματικότητα συνδέονται με την αποτίμηση του τι μπορούσαν να κάνουν, τι έκαναν και τι περισσότερο μπορούν να κάνουν αφενός τα τεχνολογικά συστήματα και αφετέρου το διδακτικό προσωπικό. Με άλλους όρους, πέραν της διεκπεραίωσης της ERT προκύπτει ότι πλέον τίθενται ζητήματα ποιότητας της διδασκαλίας με περισσότερο εμφατικό τρόπο.

Σαφώς περισσότερες αναφορές (συνολικά 167) εντοπίστηκαν για τον τρίτο άξονα, που άλλωστε ήταν και η βασική στόχευση της εργασίας, δηλαδή για τις προβλέψεις και τις προοπτικές για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση μετά την εμπειρία της πανδημίας. Στον Πίνακα Ψ έχουμε επιχειρήσει να ομαδοποιήσουμε τις αναφορές που εντοπίστηκαν σε τρεις μεγαλύτερες κατηγορίες, αν και σε αρκετές περιπτώσεις ζητήματα που εντάσσονται στη μια κατηγορία εφάπτονται ή αλληλοεπηρεάζονται με ζητήματα άλλης κατηγορίας

Παράγοντας	Αριθμός αναφορών
<i>Εξελίξεις στο Πανεπιστήμιο</i>	
Υβριδική τριτοβάθμια εκπαίδευση	37
Ανάγκη για υιοθέτηση κουλτούρας αλλαγής και μετασχηματισμού	11
Αύξηση συνεργασίας μεταξύ πανεπιστημίων	6
Πιστοποίηση διαδικτυακής εκπαίδευσης	6

Αύξηση των επενδύσεων σε νέα τεχνολογικά εργαλεία και στην παιδαγωγική αξιοποίησή τους	4
Αλλαγές στον τρόπο δόμησης των αναλυτικών προγραμμάτων ώστε να υποστηρίζουν υβριδικές μορφές εκπαίδευσης	4
Διαχωρισμός τρόπων διδασκαλίας μεταξύ θεωρητικών και εφαρμοσμένων επιστημών	3
Εικονικό (virtual) πανεπιστήμιο	2
Ανισότητες στην πρόσβαση	4
<i>Τεχνολογικές λύσεις</i>	
Πειραματισμός με μοντέλα machine learning	2
Ανάγκη για αύξηση των ανοικτού κώδικα τεχνολογικών λύσεων	2
<i>Διδασκαλία και μάθηση</i>	
Προτάσεις για οργάνωση της διδασκαλίας με βάση συγκεκριμένα μοντέλα	12
Διαφοροποίηση των μεθόδων αξιολόγησης των φοιτητών	12
Εύλογες προσαρμογές για την κάλυψη των αναγκών όλων των φοιτητών	11
Ποιότητα στη διαδικτυακή μάθηση	9
Εφαρμογή καινοτόμων προσεγγίσεων από το διδακτικό προσωπικό	9
Στροφή προς περισσότερο φοιτητοκεντρικές προσεγγίσεις	8
Μεγαλύτερη ανάγκη για ενεργοποίηση των CTL και την αναβάθμιση των ικανοτήτων του διδακτικού προσωπικού	8
Νέες εκπαιδευτικές τεχνικές (ανεστραμμένη τάξη, παιγνιοποίηση, μικροδιάλεξη)	6
Σχεδιασμός των μαθημάτων με μεγαλύτερη έμφαση στις ανάγκες των φοιτητών	4
Διαφοροποιήσεις στην αίσθηση του «ανήκειν» για τους φοιτητές	3

Πίνακας 6: Προοπτικές και προβλέψεις για τη μεταπανδημική περίοδο

Σε 37 από τις 133 εργασίες εντοπίζεται άμεσα και ρητά η αναφορά στο υβριδικό μέλλον της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν εντοπίζεται πίσω από τις γραμμές και σε άλλες εργασίες, ωστόσο καταγράψαμε ως αναφορές εκείνες τις εργασίες στις οποίες το υβριδικό πανεπιστήμιο φαίνεται να αποτελεί το τοπίο εντός του οποίου γίνονται οι όποιες θεωρητικές προσεγγίσεις, αναλύσεις και διερευνήσεις. Μόλις δύο όμως είναι οι αναφορές που συνδέονται με το εικονικό (virtual) πανεπιστήμιο ως μελλοντική εκδοχή του θεσμού. Τα ζητήματα που προκύπτουν σε αυτό το νέο τοπίο καθιστούν ίσως πιο αναγκαία τη συνεργασία μεταξύ πανεπιστημίων, ενώ αναδύεται και το ζήτημα της πιστοποίησης της διαδικτυακής εκπαίδευσης, καθώς επίσης και το ζήτημα της ανακατεύθυνσης των πόρων και προς τα τεχνολογικά εργαλεία που θα υποστηρίζουν αυτή την τάση υβριδοποίησης. Αρκετές είναι οι αναφορές για την πιθανή αλλαγή στην τεχνολογία δόμησης των αναλυτικών προγραμμάτων ώστε αυτά να υποστηρίζουν πλέον την τάση για περισσότερο υβριδικές λύσεις, δηλαδή τον συνδυασμό δια ζώσης και διαδικτυακής εκπαίδευσης. Οι αναφορές στον πιθανό διαχωρισμό των τρόπων διδασκαλίας μεταξύ θεωρητικών και εφαρμοσμένων επιστημών, διατυπώνεται ως κίνδυνος ή απευκταία εξέλιξη. Αυτός ο διαχωρισμός πιθανώς να αφορά τη διδασκαλία των θεωρητικών επιστημών διαδικτυακά και τη διδασκαλία των εφαρμοσμένων με διά ζώσης προγράμματα κάτι που ενδεχομένως να μετατρέψει το campus σε αποκλειστική περιοχή ενός μέρους των γνωστικών αντικειμένων, εκείνων που έχουν και εργαστηριακό έργο. Οι αναφορές αυτής της κατηγορίας συμπληρώνονται με τις ανισότητες κατά την πρόσβαση, αλλά και την ανάγκη υιοθέτησης μιας νέας κουλτούρας για αλλαγή και μετασχηματισμό, χωρίς όμως να προσδιορίζεται το περιεχόμενο της.

Οι δύο παράγοντες που εντοπίστηκαν αναφορικά με συγκεκριμένα τεχνολογικά εργαλεία ή τεχνολογικές λύσεις αφορούν στην ανάγκη για περαιτέρω αξιοποίηση της μηχανικής μάθησης (machine learning) και στην υιοθέτηση τεχνολογικών λύσεων ανοικτού κώδικα. Ο πρώτος παράγοντας συνδέεται και με τις εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης που πρόσφατα ήρθαν στην επικαιρότητα, ενώ ο δεύτερος αφορά άμεσα τον βαθμό εξάρτησης της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σε παγκόσμια κλίμακα από τις μεγάλες εταιρείες λογισμικού.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αναφορές στη διδασκαλία και τη μάθηση κατά τη μεταπανδημική εποχή. Σε αρκετές εργασίες, ιδίως σε εργασίες με αφόρμηση τεχνολογικές οπτικές, εντοπίζονται προτάσεις των συγγραφέων που συνήθως φέρουν και ακρωνύμια για μοντέλα οργάνωσης διδασκαλίας, τα οποία όμως δεν διακρίνονται από πρωτοτυπία ή καινοτόμες διδακτικές προσεγγίσεις. Η διαφοροποίηση στις μεθόδους αξιολόγησης και ανατροφοδότησης των φοιτητών αποτελεί ένα από τα ενδιαφέροντα πεδία αναφορών και φαίνεται πως προκύπτει από την (αναγκαστική λόγω της πανδημίας) έκθεση του διδακτικού προσωπικού και των φοιτητών σε καινούργιες μεθόδους. Η αξιολόγηση με ανοικτά βιβλία ή οι ερωτήσεις πολλαπλών επιλογών σε κάποιες από τις εργασίες αναφέρονται ως εργαλεία ή τρόποι αξιολόγησης που πιθανώς να επικρατήσουν στο μέλλον, ενώ γενικότερα ανιχνεύεται μια τάση αναστοχασμού επί των πρακτικών αξιολόγησης των φοιτητών ή έστω μιας αποτίμησης της αποτελεσματικότητάς τους.

Μια άλλη τάση που αναδύεται είναι η στροφή προς τις εκπαιδευτικές ανάγκες των φοιτητών (φοιτητοκεντρική μάθηση, εύλογες προσαρμογές και σχεδιασμός μαθημάτων με βάση τις εκπαιδευτικές ανάγκες των φοιτητών). Οι εύλογες προσαρμογές (reasonable accommodation) προέρχονται κυρίως από το πεδίο της συμπεριληπτικής εκπαίδευσης, ενώ ο σχεδιασμός των προγραμμάτων κυρίως από τη μη τυπική εκπαίδευση και την εκπαίδευση ενηλίκων. Ενδεχομένως, αυτή η τάση να συνδέεται με την έμφαση στο υποκείμενο έναντι του αντικειμένου της μάθησης, που έχει επισημανθεί πως συνδέεται με τη μαζικοποίηση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, αλλά και τις εξελίξεις στα επιμέρους πεδία των Επιστημών της Εκπαίδευσης (Raïkou & Karalis, 2021). Σε αυτό το τοπίο επισημαίνεται σε μερικές εργασίες ο σημαντικός ρόλος των Κέντρων Υποστήριξης Διδασκαλίας και Μάθησης (Centers for Teaching and Learning), αλλά και η ανάγκη για αναβάθμιση των ικανοτήτων του διδακτικού προσωπικού. Τέλος, ορισμένοι σχετικά πρόσφατοι τρόποι οργάνωσης της διδασκαλίας προτείνονται ως πεδία πειραματισμού και εφαρμογής στο άμεσο μέλλον (ανεστραμμένη τάξη/flipped classroom, μικροδιάλεξη/microlecture, παιγνιοποίηση/gamification, βλ. και Plota & Karalis, 2019).

4 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην εργασία αναλύσαμε 133 δημοσιευμένα κείμενα που δημοσιεύθηκαν τα δύο τελευταία χρόνια και αφορούν στις αλλαγές, τις μεταβολές, τις προβλέψεις και τις προοπτικές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση κατά τη μεταπανδημική περίοδο. Μελετώντας συνολικά τα ευρήματα, μια πρώτη παρατήρηση είναι πως τα όσα διατυπώνονται ως συμπεράσματα στις περισσότερες από αυτές τις εργασίες είναι σαφώς επηρεασμένα από την προ της πανδημίας περίοδο, είναι αγκυρωμένα στο παρελθόν, ή με άλλους όρους μπορούμε να συμπεράνουμε ότι επιχειρείται μια σκιαγράφιση του μέλλοντος με όρους παρελθόντος. Επίσης, πολλά από τα συμπεράσματα είναι «αμυντικού» χαρακτήρα, δηλαδή τι δεν θα έπρεπε να συμβεί στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, πάντοτε με πλαίσια αναφοράς και ανάλυσης τις έως τώρα καταστάσεις. Συνεπώς, ένα πρώτο συμπέρασμα είναι πως μάλλον χρειάζεται ακόμη χρόνος για την αποτύπωση των μελλοντικών τάσεων.

Το υβριδικό πανεπιστήμιο εμφανίζεται πλέον όχι ως πιθανή εκδοχή, αλλά στον μεγαλύτερο αριθμό των εργασιών ως βεβαιότητα. Ωστόσο, δεν ανιχνεύεται κάποια έντονη τάση για «αντικατάσταση» του campus από την τηλεδιάσκεψη, δηλαδή για εικονικά (virtual) πανεπιστήμια. Ένα σημείο που θεωρούμε ότι αξίζει να αναδειχθεί είναι η ανάγκη για *πραγματική* επιστροφή των φοιτητών στα campus, καθώς σε ορισμένες εργασίες επισημαίνεται ότι ίσως αρκετοί φοιτητές επιλέξουν στο μέλλον να παρακολουθούν εξ αποστάσεως. Η αίσθηση του «ανήκειν», κατά τη διάρκεια της πανδημίας αποσυνδέθηκε από τον τόπο και αυτό ίσως επηρεάσει μελλοντικά τα ποσοστά παρακολούθησης. Στις περισσότερες των εργασιών τίθενται ζητήματα που αφορούν το χαρακτήρα και τη μορφή του πανεπιστημίου στο άμεσο, δίνεται έμφαση στις τεχνολογικές εφαρμογές, τίθενται ορισμένα ερωτήματα για τους τρόπους διδασκαλίας και τους παιδαγωγικούς προβληματισμούς, αλλά δεν φαίνεται να εμφανίζονται σε μεγάλη έκταση καινοτόμες προτάσεις για τη διδασκαλία και τη μάθηση.

- Kedra, K., Kaltsidis, C., Raikou, N., & Karalis, T. (2022). Considerations for University Pedagogy: Distance Learning One Year After the Covid-19 Pandemic Outbreak, *Journal of Education and Training Studies*, 10(3), 1-13.
- Plota, D., & Karalis, T. (2019). Organization and implementation of a Flipped Classroom course in the Greek University context, *Educational Journal of the University of Patras UNESCO Chair*, 6(2), 53-61.
- Raikou, N., & Karalis, T. (2016). Adult Education and Higher Education – A Focus on Transformative Learning in Universities, *International Education and Research Journal*, 2(4), 19-22.
- Raikou, N., & Karalis, T. (2021). Teaching Higher Education Pedagogy in a Department of Education: An Assessment Based on Students' Views and Opinions, *Higher Education Studies*, 11(4), 48-58.
- Karalis, T. (2020). Planning and evaluation during educational disruption: lessons learned from COVID-19 pandemic for treatment of emergencies in education, *European Journal of Education Studies*, 7(4), 125-142.
- Raikou, N. (2012). Can University be a Transformative Environment? Fostering Critical Reflection Through Art in Higher Education, *Journal of Literature and Art Studies*, 2(3), 416-421.
- Konstantopoulou, G., Pantazopoulou, S., Iliou, T., & Raikou, N. (2020). Stress and Depression in the Exclusion of the COVID-19 Pandemic in Greek University Students, *European Journal of Public Health Studies*, 3(1), 91-99.
- Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 104, 333-339. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039>
- Tranfield, D., Denyer, D., & Smart, P. (2003). Towards a methodology for developing evidence-informed management knowledge by means of systematic review. *British Journal of Management*, 14(3), 207-222.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ